

УДК 332.234.4:631.1

Л. Ю. Мельник,

д. е. н., професор кафедри економічної теорії та економіки сільського господарства,
Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет

С. В. Васильєв,

к. е. н., доцент кафедри економічної теорії та економіки сільського господарства,
Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет

В. О. Олексюк,

к. е. н., доцент кафедри економічної теорії та економіки сільського господарства,
Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ

L. Melnik,

Doctor in Economic Sciences, Professor of Economic Theory and Economics of Agriculture Department,
Dnipropetrovsk State Agrarian and Economic University

S. Vasil'ev,

PhD in Economics, Associate Professor of Economic Theory and Economics of Agriculture Department

V. Oleksuk,

PhD in Economics, Associate Professor of Economic Theory and Economics of Agriculture Department
Dnipropetrovsk State Agrarian and Economic University

MODERN PROBLEMS OF LAND USAGE IN AGRICULTURE OF UKRAINE

У статті проаналізовано соціально-економічні результати аграрної реформи в Україні стосовно власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення. Визначено найбільш важливі сучасні проблеми землекористування в сільському господарстві та можливі напрями їхнього вирішення.

The social and economic results of agricultural reform in Ukraine regarding to ground area ownership of agricultural designation are analyzed. The most important current problems of land tenure in agriculture and possible directions of its solving are determined.

Ключові слова: земельна реформа, форми власності на землю, землевласники, землекористувачі, оренда землі, продуктивність використання земель, родючість ґрунту.

Key words: land reform, forms of land ownership, landowners, land users, lease of land, productivity, land use, land fertility.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Однією із особливостей сільського господарства є те, що тут основним виробничим ресурсом є земля. В цьому контексті вона вивчається різними природничими науками. Економічні науки аграрного профілю, економіка сільського господарства зокрема, досліджують землю, як об'єкт економічних відносин в аграрному виробництві. Тобто йдеться про економічний аспект земельних відносин. Їх головна складова — власність на земельні ділянки. Вона може приймати різні форми, які фіксуються в правових державних актах. Чинним законодавством України передбачено, що "земля в Україні може перебувати у приватній, комунальній та державній власності" (Земельний кодекс України від 25.10.2001).

Напередодні аграрної реформи в Україні земельні відносини базувалися тільки на державній власності. Їй належало право володіти, користуватися і розпоряджатися земельними ділянками. Користувачами землі були держгоспи (радгоспи), колгоспи і особисті підсобні господарства. Останні використовували присадибні ділянки. Землекористування і землеволодіння, окрім держгоспів, були уособлені. Саме це зумовлювало певні проблеми, які були притаманні земельним відносинам радянських часів. Земельна реформа мала їх вирішити. І не випадково щодо земель сільгосппризначення стратегічним її напрямом став перехід від державної власності на землю до приватної. При цьому спочатку в основу була покладена не приватна власність взагалі, а та, що ґрунтується на поєднанні

в одній особі землевласника і землекористувача. А тому "розвиток земельних відносин на основі прийнятих законів, законодавчих та інших нормативних актів повинен здійснюватися за таким принципом: земля належить тим, хто її обробляє" [5, с. 9].

Виходячи із цього принципу майже 31 млн га сільгоспугідь (понад 74% від їхньої загальної кількості) було безкоштовно передано селянам у приватну власність. Саме це повинно було забезпечити органічну єдність землевласника і землекористувача, створення умов для появи реально-го дбайливого господаря, забезпечення простору для розвитку сімейних форм господарювання у цілому, фермерства зокрема, а зрештою, раціонального використання й охорони земель. Але всупереч очікуваним позитивним результатам маємо чимало від'ємних. Йдеться передусім про те, що значна частина земель сільгосппризначення втратила здатність до саморегуляції, що істотно зменшило природну родючість ґрунтів (відбувається систематична дегуміфікація ґрунтів), їхнє забруднення засобами хімізації.

Вчені економісти-аграрники ННЦ "Інституту аграрної економіки" вважають, що незаперечним є соціальний ефект від проведення земельної реформи. Громадяни України подвоїли розміри своїх присадибних ділянок або ділянок, наданих їм для ведення особистого селянського господарства. Нині у власності та користуванні 25 млн громадян зосереджено 19,7 млн га сільськогосподарських угідь, на яких виробляється дві третини валової продукції сільськогосподарства країни. Ця акція схвалена прийнята селянами як елемент суттєвого соціального захисту, особливо пенсіонерів.

Зараз на передану в оренду землю селянин-власник у рахунок орендної плати одержує 1,5—2 тонни зерна, тоді як за радянських часів лише комбайнери одержували значну кількість зерна, але не більше тонни [9, с. 142].

Загальна сума виплат за орендну плату земельних часток (паїв) у 2012 р. становила близько 9,4 млрд грн. (на 3,3 млрд грн. більше, ніж у 2011 р.). Середній розмір орендної плати за 2012 р. становить 539 грн. за 1 га [7].

Соціальний ефект від земельної реформи, безперечно, має місце. Адже селяни безкоштовно одержали землю і якщо її самі не використовують, а здають в оренду, то одержують "нетрудовий" дохід. Відносно працівників колгоспів і радгоспів, то це можна розглядати як певну компенсацію за колишню їхню трудову діяльність. Але коли земельні паї переходять у спадок тих, хто ніякого відношення до сільського господарства не має, то з точки зору суспільства соціальний ефект земельної реформи викликає сумніви.

Разом з тим для орендарів земельних паїв орендна плата — це виплата частки новоствореної вартості, зменшення їхнього доходу. Порівняємо прибуток одержаний сільгоспідприємством від реалізації продукції рослинництва у 2012 р. з оренд-

ною платою: 17,0 млрд і 9,4 млрд грн. Тобто орендна плата перевищувала половину прибутку одержаного в землеробстві.

Незаперечним є той факт, що з врахуванням стану матеріально-технічної бази сільськогосподарських підприємств (яка за кількістю наполовину не відповідає потребам, до того ж морально і фізично застаріла) використання на її покращення понад 9 млрд грн. було б не зайвим.

Зрештою, суперечливість відносин між орендодавцями і орендарями — очевидна. І в цьому контексті більш ефективним на мікро- і макрорівнях є використання власної землі, тобто коли процеси землеволодіння і землекористування уособлює один господарюючий суб'єкт: "... не можна очікувати позитивного результату коли більшість селян одержали у власність землю і не працюють на ній" [6, с. 7]. "Земля повинна мати свого власника і господаря, який забезпечив би її ефективне використання. Тому вона має належати тим, хто її обробляє" [4, с. 7].

У цілому реалізація в сільському господарстві України принципу "землю тим, хто її обробляє", недивлячись на його високий соціально-економічний потенціал, зіштовхнулося з низкою проблем. Саме тому тільки 10—15% від загальної кількості земельних паїв (в Дніпропетровській області майже 15% — 42 тис. із 285 тис. земельних паїв) залишилися у їхніх власників. В умовах мораторію (який від терміновано до 1 січня 2017 р.) на купівлю-продаж земельних часток і дозволу їхньої оренди, усі власники земельних паїв, які не могли або не бажали їх використовувати здали в оренду різним агроформуванням ринкового типу. Тобто не втілена у життя первісна мета земельної реформи — наблизити "власність на землю безпосередньо до виробника". У секторі сільгоспідприємств майже на 9/10 має місце уособлення процесів землеволодіння і землекористування, земля належить одним, а використовують її інші суб'єкти.

Саме це і є однією із головних причин, які зумовлюють сучасні проблеми землекористування. Головна з них: зниження родючості ґрунтів. Актуальність дослідження цих проблем сумнівів не викликає.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Різні аспекти земельних відносин у цілому і форм землекористування висвітлено у наукових працях: Л.М. Бойка, А.Є. Данкевича, І.І. Лукінова, В.Я. Месель-Веселяка, П.Т. Саблука, М.М. Федорова та багатьох інших. Проте наявність деяких дискусійних питань, постійні зміни, які відбуваються в земельних відносинах, вимагають подальших поглиблених досліджень щодо землекористування і притаманних йому проблем.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Мета дослідження полягає у поглибленні науково-практичних засад щодо сучасних проблем

Таблиця 1. Використання сільськогосподарських угідь в Україні (усі категорії господарств)

Показники	1990	2000	2005	2010	2012	2014
Валова продукція с.-г. у постійних цінах 2010 р., млрд грн.	282,8	151,0	179,6	194,9	223,3	251,4
На 100 га с.-г. угідь, тис. грн.	671,2	370,7	471,0	523,7	601,5	708,4
Урожайність зернових і зернобобових культур, ц/га	35,1	19,4	26,0	26,9	31,2	43,7

Джерело: [8, с. 46; 79].

землекористування, визначення можливих напрямів їхнього вирішення.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Загальновідомо, що в сільському господарстві земля є головним виробничим ресурсом. До того ж вона, не є результатом праці, просторово обмежена, тобто в даній країні розширити площі земель сільськогосподарського призначення — неможливо. Їх можна лише перерозподілити між господарюючими суб'єктами на тих чи інших засадах. Звідси актуальність питань щодо підвищення продуктивного використання земель сільгосппризначення і як мінімум відновлення їхньої родючості. Як і будь-який інший виробничий ресурс, земля в сільському господарстві є об'єктом власності і господарювання. Виходячи з того, що вона є головною складовою національного багатства і територіально обмежена — держава, як правило, в тій чи іншій мірі обмежує правомочності землевласників (володіння, користування і розпорядження) і землекористувачів.

У контексті тематики статті підкреслимо, що суспільству не однаково як використовується земля і як зберігається й відновлюється її родючість. Головний інтерес держави можна визначити в двох моментах. По-перше, найбільш повне використання природного потенціалу земельних ресурсів. Від цього залежать продовольча і в значній мірі економічна безпека країни. По-друге, відтворення родючості ґрунтів, рослинних ресурсів. Варто наголосити, що в інтересах суспільства є поєднання високопродуктивного використання землі з одночасним збереженням її родючості, а по можливості й поліпшення. Останнє має вирішальне значення, оскільки земельні ресурси не тільки обмежені, але й їхні площі зменшуються. Тоді як відновлення й підвищення їхньої родючості є базою, основою розширеного відтворення плодотворності земель.

Здійснюючи стратегію ринкової трансформації земельних відносин, реформатори, зрозуміло, очікували на позитивні результати щодо землекористування за обома зазначеними вище напрямками. Адже саме в цьому полягає суспільний інтерес проведення реформи, а не в формуванні класу землевласників і одержанні ними "нетрудового" доходу. За напрямом продуктивного використання земельна реформа принесла певні позитивні результати. Продуктивне використання земельних угідь характеризується такими даними (табл. 1).

Наведені дані показують, що виробництво валової продукції сільського господарства все ще не

досягло рівня 1990 р. і менше на 11,1%. Зрозуміло, тут слід врахувати, що за 1990—2014 роки відбулося зменшення загальної площі сільгоспугідь з 41,4 млн га до 36,4 млн га, або на 12,1% [8, с. 71]. А тому більш повно динаміку продуктивності використання землі характеризує показник виробництва валової продукції сільського господарства в розрахунку на 100 га сільгоспугідь. І за цим показником результат позитивний (відбулося збільшення на 5,5%), підвищилася і урожайність (на 24,5%). До речі, в Україні один із кращих в світі потенціал землеробства. Але по урожайності зернових і зернобобових культур вона поступається багатьом країнам. Так, у 2013 р. цей показник становив у США — 72,4 ц/га, Великобританії — 64,8 ц/га, Німеччині — 72,7 ц/га, Франції — 70,0 ц/га [8, с. 368].

У цілому приватизація земель сільгосппризначення призвела до більш продуктивного їх використання у порівнянні з державною власністю на землю в розрахунку на одиницю земельної площі. Результат земельної реформи у цьому контексті — позитивний.

Разом з тим земельна реформа не дала очікуваного ефекту щодо відновлення родючості землі. Тут від'ємний результат набув руйнівного характеру. Якщо продуктивність земель можна підвищити порівняно швидко, то відновлення їх родючості потребує тривалого часу. Варто відмітити, що ця проблема почала привертати до себе увагу вітчизняних науковців і практиків. Наведемо декілька їхніх висловлювань з цього питання. "Земельні ресурси настільки виснажені, що без серйозної роботи над відновленням їхньої родючості важко розраховувати на конкурентоспроможність галузей" [2, с. 3—4].

"Сучасна державна політика використання земельних ресурсів в Україні не забезпечує збереження родючості ґрунтів..." [10, с. 10]. Саме тому охорона та відтворення родючості ґрунтів, захист від деградації та забруднення — один із позачергових напрямів аграрної політики держави. У сучасних складних умовах господарювання питання збереження та підвищення родючості ґрунтів є дуже непростим, але вкрай важливим" [1, с. 7].

Отже, відносно збереження й підвищення родючості ґрунтів і поліпшення агрокультури, як основи національного багатства України і пріоритетного виробничого процесу в землеробстві, то практично загальноновизнаним є факт їхнього зниження. Відповідно земельний ресурс втрачає продуктивність, якість продукції знижується, а собівартість зростає.

За роки державної незалежності істотно втрачена родючість ґрунту і здатність більшості сільськогосподарських підприємств її відтворювати, не кажучи вже про поліпшення. Ґрунтовий покрив значно деградований та продовжує деградувати. Нині в абсолютній більшості агроструктур питання відтворення родючості ґрунту вирішується за залишковим принципом.

З огляду на викладене вище, можна стверджувати, що реформи в аграрному секторі України негативно позначилися на родючості ґрунтів. Відносно причин, які зумовлюють наявність проблеми зниження родючості ґрунту. Їх можна назвати чимало. Чільне місце у їхньому складі є те, що не втілена в життя первісна мета земельної реформи — наблизити "власність на землю безпосередньо до виробника". У секторі сільгосп підприємств практично повністю має місце уособлення процесів землеволодіння і землекористування, земля належить одним, а використовують її інші суб'єкти.

Відносно оцінки оренди землі взагалі, а в умовах України зокрема, то єдиної думки щодо цього питання не має. А.Д. Кучма ще в 2001 р. зазначав: "Не можу обійти і питання використання землі, яке набуло особливої ваги за умов розгортання орендних відносин. Споконвіку відома притча про те, що орендар шкідник землі. Для патріархального господарства це справді було звичним явищем. Сьогодні серйозною проблемою стало виснаження орендованої землі внаслідок використання тільки високоінтенсивних технічних культур, часто без дотримання сівозмін та без відповідного підживлення. Вихід вбачаю у прискоренні прийняття Закону "Про охорону земель", у встановленні дієвого контролю, забезпеченні економічної відповідальності орендарів" [3, с. 5].

Однозначно оцінити розвиток орендних відносин, напевне, не можливо. Безперечно, що за тих умов, що склалися (проблематичність створення трудових агроструктур), оренда землі істотно загальмувала процес її фрагментації і деконцентрації агровиробництва. І взагалі до позитивних наслідків оренди землі слід зарахувати те, що вона дає аграрним виробникам змогу досягти оптимальних розмірів землекористування. Їм не треба авансувати кошти на купівлю землі, яка коштує дорого, і витрати на її придбання. При порівняно низьких доходах вони не швидко окупляться.

Вважаємо, що в Україні головна проблема не в оренді земельних паїв, а в її національних особливостях, в абсолютному переважанні в секторі сільськогосподарських підприємств (близько 9/10). Для оренди земельних паїв нині характерно: 1) короткі терміни (понад 80% до 5 років), а відповідно незацікавленість орендарів у збереженні родючості ґрунту, використання ними переважно "комерційних" сівозмін (так у Дніпро-

петровській області впродовж багатьох років частка соняшнику у загальній посівній площі становила 28—30%, тоді як за науковими нормами мала б бути не більше 10%); 2) в оренду здаються порівняно невеликі земельні площі (4—6 га), а відповідні більш-менш великі агроформування заключають орендні договори з великою кількістю власників земельних паїв, що у випадку довгострокового анулювання договору загрожує цілісності обробітку орендованих земельних масивів. Так, станом на 26.06.2015 р. власники земельних паїв в Дніпропетровській області уклали 56,2 тис. договорів оренди. Кількість діючих господарюючих суб'єктів у сільському господарстві області становила 3,8 тис. одиниць. Тобто у середньому одне підприємство заключало договір оренди з 15-ю земле-власниками.

В. Геєць на Чотирнадцятих річних зборах Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників (Київ, 16—17 жовтня 2012 р.) зазначав: "Сьогодні поля засіваються соняшником і кукурудзою. Соняшник сьогодні на полі вище за мене і на полі нічого не росте, крім соняшника. Хто дасть оцінку результатам цієї "зеленої революції" через 10—15 років, скільки нам доведеться витратити, щоб почати відновлювати ці землі й приводити їх у відповідний порядок, тому що екологічні вимоги до продукції, що ми вирощуємо в сільському господарстві, будуть підвищуватися, а земля буде в такому стані, що не буде здатною давати необхідну її якість. Ми чуємо лише про одну частину складових — це урожайність і відповідні дії, а той, хто взяв землю в оренду, зовсім не несе за її якість ніякої відповідальності. Це слабе місце наших стратегій. Разом з тим людина, як відповідний феномен, у суспільстві буде грати все більш значну роль. За умови старіння населення залишається дуже важливе питання для аграрної сфери, яким чином, ми готові дати відповідь на виклики часу. Це вимагає пошуку досить серйозних рішень і, насамперед, знаходження цих рішень у науці, якою ми з вами займаємося" [9, с. 38].

Безперечно, що головною причиною зниження родючості ґрунтів в більшості сільгосп підприємств є їхній фінансовий стан, низька прибутковість. А в 2014 р. — 15,3% від усіх підприємств галузі одержали чистий збиток (у Дніпропетровській області цей показник становив 14,4%). Звідси, якщо і виділяються кошти на відновлення родючості ґрунту, то по залишковому принципу. Про це у певній мірі свідчить істотне зменшення внесення мінеральних добрив під сільськогосподарські культури. Так, у 1990 р. сільськогосподарськими підприємствами України на 1 га посівної площі під всі посіви було внесено 141 кг поживної речовини, а в 2012 р. — 72 кг, тобто майже в два рази менше [8, с. 52; 109]. Замість 10—12 тонн органічних добрив на 1 га останнім часом вносять максимум 1 тонну.

ВИСНОВКИ

У цілому існуюча в Україні система землекористування поступається тій, на засадах якої вона сформована. Як відомо, за період 1991—2014 рр. істотно знизилася родючість ґрунтів, продуктивність сільськогосподарських угідь. Виправити таке положення треба за рахунок поступового збільшення власної землі і на цих засадах її використання на інтенсивно-інноваційній основі. Вона певною мірою є гарантією стабільного і передбачуваного розвитку господарства. І з цих позицій не втратило актуальності первісне гасло земельної реформи "земля належить тим хто, її обробляє". Його реалізація неможлива без введення повноцінного цивілізаційного ринку земельних паїв, створення земельного банку і відповідного законодавства.

Світова практика дає підстави стверджувати, що оренда землі має лише доповнювати власне землекористування, яке гарантує економічну стабільність й стійкість аграрним підприємствам.

Література:

1. Бойко Л.В. Формування економічного механізму збереження потенціалу родючості земель / Л.В. Бойко // Агросвіт. — 2012. — № 1. — С. 7—10.
2. Зубець М.В. Інноваційно-випереджувальна модель якісно нового розвитку агропромислового виробництва / М.В. Зубець, П.Т. Саблук, С.О. Тивончук // Економіка АПК. — 2008. — № 12. — С. 3—8.
3. Кучма Л.Д. На селі відроджено історично справедливі відносини // Економіка АПК. — 2001. — № 1. — С. 3—10.
4. Лукинов І.І. Стратегія і механізм пореформеного розвитку національного АПК / І.І. Лукинов // Економіка АПК. — 2002. — № 8. — С. 6—10.
5. Саблук П.Т. Підвищення ролі аграрної економічної науки у формуванні та реалізації аграрної політики в Україні / П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2001. — № 3. — С. 3—10.
6. Саблук П.Т. Структурно інноваційні зрушення в аграрному секторі України як фактор його соціально-економічного зростання / П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2004. — № 6. — С. 3—8.
7. Скорук О.П. Орендні земельні відносини в сільському господарстві України в умовах становлення ринку землі сільськогосподарського призначення / О.П. Скорук, І.В. Зубар // Агросвіт. — 2013. — № 19. — С. 17—20.
8. Статистичний збірник "Сільське господарство України": за 2014 рік // Державний комітет статистики України. — К., 2015. — 400 с.
9. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки за період до 2020 року: Збірник матеріалів Чотирнадцятих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників, Київ, 16—17 жовтня 2012 р. / Редкол.: Ю.О. Лупенко, П.Т. Саблук та ін. — К.: ННЦ "ІАН", 2013. — 762 с.

10. Уланчук В.С. Шляхи підвищення ефективності використання земельних ресурсів у сільськогосподарських підприємствах регіону / В.С. Уланчук, Л.П. Альошкіна // Економіка АПК. — 2009. — № 6. — С. 10—14.

11. Федоров М.М. Земельна реформа і розвиток ринкових земельних відносин / М.М. Федоров // Економіка АПК. — 2011. — № 7. — С. 55—60.

References:

1. Boyko, L.V. (2012), "Forming of economic mechanism of land fertility potential preservation", *Agrosvit*, vol. 1, pp. 7—10.
 2. Zubets, M.V., Sabluk, P.T. and Tyvonchuk, S.O. (2008), "Innovation and proactive qualitatively new model of agriculture production", *Ekonomika APK*, vol. 12, pp. 3—8.
 3. Kychma, L.D. (2001), "The historical equitable relations are renewed in a country", *Ekonomika APK*, vol. 1, pp. 3—10.
 4. Lykinov, I.I. (2002), "The strategy and mechanism of post-Reform development of national agro industrial complex", *Ekonomika APK*, vol. 8, pp. 6—10.
 5. Sabluk, P.T. (2001), "The increase the role of agrarian science in forming and realization of agrarian policy in Ukraine", *Ekonomika APK*, vol. 3, pp. 3—10.
 6. Sabluk, P.T. (2004), "The structural and innovative displacements in agrarian sector of Ukraine as a factor of its social and economic increase", *Ekonomika APK*, vol. 6, pp. 3—8.
 7. Skoruk, O.P. and Zubets, I.V. (2013), "Agrarian land lease relations in agriculture of Ukraine under agricultural land market formation", *Agrosvit*, vol. 19, pp. 17—20.
 8. State Statistics Service of Ukraine (2015), "Sil's'ke hospodarstvo Ukrainy 2014. Statystychnyj zbirnyk" [Agriculture of Ukraine in 2014. Statistical yearbook], *Derzhkostat*, Kyiv, Ukraine.
 9. Lupenko, Yu.O., Sabluk, P.T. and others (2013), "The development strategy of the agricultural sector for the period to 2020", *Zbirnyk materialiv Chotyrnadtsiatykh richnykh zboriv Vseukrains'koho konhresu vchenykh ekonomistiv-ahrarynykiv* [Proceedings of the fourteenth annual meeting of the All-Ukrainian Congress of Scientists agricultural economists], 16—17 oct., Kyiv, Ukraine.
 10. Ylanchyk, V.S. and Aleshkina, L.P. (2009), "The ways of efficiency increase of land resources usage in agricultural enterprises of region", *Ekonomika APK*, vol. 6, pp. 10—14.
 11. Fedorov, M.M. (2011), "The land reform and development of market land relations", *Ekonomika APK*, vol. 7, pp. 55—60.
- Стаття надійшла до редакції 10.03.2016 р.*